

Маначинський О. Я., Онищенко В. Ф., Онищук М. І., Пронкін Є. К., Соболев А. А. "Збройні сили України: стан та проблеми розбудови". Серія «Наукові доповіді», 1994. Вип. 27; – 57 с. Інтернет ресурс. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/strateg2/tab1.1_cnv.htm. 37. Богданович В. Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення: (монографія). – Київ, 2003. – 322 с. 38. Пирожков С. І. Проблеми національної безпеки в контексті європейського вибору України / С.І. Пирожков // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіон. політика: досвід Європ. Союзу та його адапт. до умов України: Зб. наук. пр., – 2003. – Вип. 5, ч. 1. – С. 36–52. 39. Парахонський Б. Зближення російського та євроатлантичного стратегічних курсів. Позиція України // Економічний часопис XXI., – 2002. – Вип. 7–8. Україна – шлях до НАТО. – С. 56–67. 40. Перепилиця Г.М. Без'ядерний статус і національна безпека України. Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 1998. Воєнна безпека. – Вип. № 6. – С.108. 41. Токар Л. Центрально-Східна Європа та Україна в системі координат розширення НАТО // Економічний часопис, – 2001. – № 6. – С. 17.42. Бодрук О. Ядерне роззброєння України у світлі нових світових тенденцій. Воєнна історія. – Київ, – 2003. – № 5. – С. 6. 43. Орлик В. В. : Автореф. дис... НАТО в системі взаємовідносин Росії та США (1990-ті роки – початок XXI ст.) 2005 р. канд. іст. наук: 07.00.02 / В. В. Орлик; Ін-т укр. архіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2005. – 20 с. 44. Хартію про особливе партнерство між Україною та організацією Північно-атлантичного Договору. Довідник з питань міжнародного військового співробітництва/Видання друге, доповнене. Упорядник полковник юстиції запасу Шило В. Д. Міністерство оборони України. –К.: «МП Леся», 2003. – С. 101–111. 45. ЗУ «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000. – № 17 – С.122. 46. План дій Україна–НАТО. Довідник з питань міжнародного військового співробітництва/ Видання друге, доповнене. Упорядник полковник юстиції запасу Шило В. Д. Міністерство оборони України. –К.: «МП Леся», 2003. – С. 117–138. 47. Інтенсифікований діалог. Між Україною і НАТО. Офіційний сайт. Інтернет ресурс. Режим доступу: <http://ukraine-nato.ukrinform.ua/ua/nato/cooperation/dialogue.php>. 48. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії ВРУ. 28 червня 1996 р. «Право». Українська правнича фундація. Київ., 1996. – С.7. 49. Закон України «Про оборону України». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992. – № 9. – С.106.

УДК 94 (477.83/86)

О.О. Фуртес

Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

ВІЙСЬКОВА ЕМІГРАЦІЯ ЗУНР У БОРОТБІ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

© Фуртес О.О., 2011

Розглянуто діяльність військової еміграції Західноукраїнської народної республіки в період між двома світовими війнами. З'ясовано місце і значення військової еміграції Західноукраїнської народної республіки у державно-соборному процесі творення України як незалежної країни.

In the article activity of military emigration of West Ukrainian Folk Republic is considered in a period between two world wars. A place and role of military emigration of West Ukrainian Folk Republic is found out in the state cathedral process of creation of Ukraine as an independent country.

Постановка проблеми. Унаслідок того, що українці Наддніпрянщини та західних земель зазнали поразки у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і втратили державність, у сусідніх країнах Східної Європи утворилася сильна військово-політична еміграція.

У Чехословаччині опинилися бригади Української галицької армії (далі – УГА) загальною кількістю близько десятих тисяч вояків, які емігрували, щоб продовжувати боротьбу за незалежність Західноукраїнської народної республіки (далі – ЗУНР). В умовах інтернування вояки УГА продовжували боротися за свою державу – вони зберігали дисципліновану та сповнену високими патріотичними прагненнями армію, відмовившись від особистих інтересів, пошуків спокійного життя, заради подальшої боротьби за визволення України, соборність її земель. Коли збройна боротьба за українську незалежність була припинена, важливим напрямком у подальшій боротьбі за українську державність, зберігаючи духовне й розвиваючи соціально-політичне життя нації, стала воєнно-наукова робота українців у еміграції.

Розгляд цієї сторінки української минувшини радянська історіографія відверто ігнорувала. Доробок сучасних українських дослідників цієї проблематики поки що обмежується не багатьма працями. Тож дослідження діяльності військової еміграції ЗУНР залишається актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових праць [1–5] свідчить, що діяльність військової еміграції ЗУНР у боротьбі за державність явище унікальне та потребує глибокого вивчення та оцінювання. У період світових катоклізмів ХХ століття стало справжнім феноменом для політиків і суспільства західних держав, коли після кількох років виснажливої кровопролитної боротьби у визвольних змаганнях, розрізнені, змучені духовно і фізично, залишки УГА, викинуті за межі Батьківщини, у надзвичайно складних умовах інтернування продовжили боротьбу за українську державність

Мета статті. З'ясувати місце і значення військової еміграції ЗУНР у державно-соборному процесі творення України як незалежної країни.

Перші вояки УГА з'явилися в Чехословаччині у травні 1919 р., коли під час загального наступу польських військ Гірська бригада отамана Василя Черського та рештки кількох куренів 8-ї Самбірської бригади були відрізані від основних сил армії й відступили в Карпати. Тоді органи Міністерства народної оборони Чехословаччини роззброїли та інтернували близько чотирьох тисяч стрільців і чотирьохсот старшин й підстаршин [6; Оп. 2. Спр. 1 Арк. 17]. Їх розмістили в колишньому таборі російських військовополонених поблизу судетського міста Німецьке Яблонне і перетворили у військову частину із назвою “Українська бригада в Німецькім Яблонні”. Першим командантом бригади став підполковник В. Федорович, якого згодом змінив полковник А. Варивода, колишній командант Легіону українських січових стрільців у роки Першої світової війни. Наприкінці 1919 р. бригаду очолив начальник штабу УГА генерал В. Курманович, який прибув з фронту на лікування [3. С. 11].

Влітку 1920 р. до Чехословаччини прибуло близько тисячі галичан з італійського полону, а восени з українсько-більшовицького фронту на Поділлі через окуповану Буковину й карпатські перевали сюди пробилася група галицьких вояків (близько 500 осіб) на чолі з недавнім командиром корпусу УГА генералом А. Кравсом, яку розміщено в таборі містечка Ліберці, що в 20 км від Німецького Яблонного. З них сформовано Галицький стрілецький полк під командуванням отамана М. Мацейовича. Упродовж 1921 р. галичан обох таборів передислоковано в об'єднаний так званий “Український військовий табір у Йозефові” (близько 1400 вояків). Його командантом призначено генерала А. Вольфа, командира корпусу УГА в період бойових дій у Наддніпрянщині. Залишки старшин і стрільців у попередніх таборах переведено у статус робітничих сотень, які працювали на різних промислових і сільськогосподарських об'єктах Чехословаччини, здебільшого на Закарпатті [6. Оп. 2. Спр. 40 Арк. 3].

У таборах було створено сприятливі умови для розвитку культури й освіти, національного духовного життя. Під керівництвом командування й утворених у кожному таборі спеціальних центрів – культурно-просвітніх гуртків – було налагоджено діяльність фахових і просвітніх закладів, бібліотек, аматорських театрів, хорів та інших культурно-мистецьких осередків, випуск табірних видань. Інтернованим галицьким старшинам і стрільцям надано можливість отримати

середню і вищу освіту в чехословацьких державних або заснованих українських вищих навчальних закладах. Водночас у таборах підтримувалася військова дисципліна, відбувалися військові вишколи, щоразу (після кожного поповнення таборів або їх евакуації до нового місця) відновлювалася військова організація, притаманна частинам УГА. Ці заходи мали на меті підготувати українське стрілецьтво до продовження збройної боротьби за незалежність України. Інтерновані частини УГА мали подвійне підпорядкування: власному урядові ЗУНР в екзилі на чолі з Є. Петрушевичем і його дипломатичному представництву у Празі, а також чехословацькому Міністерству народної оборони та місцевим комендантам. Міністерство забезпечувало галицьких старшин і стрільців помешканням, харчуванням і видавало платню нарівні зі своїми військово-вослужбовцями. [4. С. 335–338].

Серед таборитів Чехословаччини було багато високоосвічених старшин, підстаршин і стрільців, які у складі Легіону Українських січових стрільців (далі УСС) та УГА не лише зі зброєю боролися за визволення України, але й пройшли велику школу організації та проведення виховної і культурно-освітньої роботи: плідно працювали у Пресових Кватирах українських формувань, видавали фронтові часописи, мали досвід археографічної діяльності.

Налагодженню військово-історичної роботи в таборах сприяв достатній інтелектуальний потенціал військовиків, які зуміли за короткий термін організувати себе для широкомасштабної культурно-освітньої і наукової роботи та створили першу історіографію визвольної боротьби Галичини в 1914–1923 рр. Серед них були генерали В. Курманович, А. Кравс і А. Вольф, полковники Г. Стефанів, М. Курах, Р. Волощук, старшини І. Іванець, І. Цьокан, М. Дольницький, М. Терлецький, Я. Пастернак, Р. Колтунюк, Ю. Буцманюк, Я. Голота, М. Дацків та ін. [7]. Вони вважали важливим патріотичним обов'язком реконструювати хроніку визвольних змагань, збагатити українську воєнно-історичну думку, залишити майбутнім поколінням цінні джерела й узагальнення героїчного минулого.

Цю роботу найкраще організували в таборі Ліберці, хоча саме тут склалися несприятливі побутові умови для галицьких старшин і стрільців. На прохання президента Є. Петрушевича, Міністерство народної оборони Чехословаччини невдовзі перевело їх у табір Йозефів. Особливо робота пошквалася після прибуття групи генерала А. Кравса. 25 вересня 1920 р. у таборі засновано Культурно-просвітній кружок. До його керівництва увійшли досвідчені старшини О. Кравець (голова), Ю. Буцманюк, Я. Голота, М. Дольницький і Я. Пастернак [8. 1920. Ч. 2. С. 24]. Першу історичну секцію в таборах інтернованих частин УГА утворено в Ліберцях 27 вересня того ж року. Секція входила до складу Культурно-просвітнього кружка, головним напрямком її діяльності була організація воєнно-історичної роботи. Її очолили енергійні й працьовиті старшини, вихованці Львівського університету, колишні співробітники Національного музею у Львові поручники Яків Голота та Ярослав Пастернак, а також талановитий молодий журналіст Петро Мигович [8. 1920. Ч. 2. С. 26].

Найголовнішим завданням секції керівництво визначило збір документів і матеріалів з історії визвольних змагань 1918–1921 рр., написання історичних розвідок і споминів учасників тих подій. Планували найближчим часом налагодити видання історично-мемуарного журналу, оскільки наявні періодичні видання – тижневик “Голос табору” й двотижневик “Український Стрілець”, які виходили у Німецькому Яблонному, – мали обмежені можливості щодо публікацій. Випуск у листопаді 1920 р. першого числа табірної журналу “Український Скиталець” став новим імпульсом у розгортанні воєнно-історичної роботи. Його редакція – М. Левицький, Я. Голота, І. Іванець та Ю. Буцманюк – докладала великих зусиль для того, щоб налагодити регулярний вихід журналу, який спершу був рукописним, розмножувався шапірографом накладом 200 примірників. Його передавали з рук у руки по таборах, де зустрічали з великим ентузіазмом.

У зв'язку з переходом Я. Голоти до редакції журналу “Український Скиталець” керівником історичної секції обрано поручника Мирона Дольницького. Він здобув освіту в університетах Львова й Відня, у Празі став доктором, а під час українсько-польської війни служив начальником

оперативного відділу Бережанської бригади. Досвідчений військовик до того ж був талановитим журналістом, автором поважних науково-історичних розвідок і книжки “Між молотом і ковадлом” з історії УГА. Згодом мешкав у Празі, працював професором університету, обраний дійсним членом Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка (далі – НТШ), після Другої світової війни виїхав до США [9. С. 653]. Для збору документальних матеріалів М. Дольницький створив спеціальну комісію, яка отримала підтримку і конкретну допомогу командування таборів, а також голови Культурно-просвітнього гуртка отамана Р. Волощука та його заступника М. Дацкова. Завдяки цим заходам за короткий термін лише у таборі Ліберці вдалося зібрати більше ніж 500 документів і матеріалів з історії бойових частин, а також фронтових часописів і картосхем [8. 1921. Ч. 7. С. 25].

Діяльність історичної секції ліберецького табору істотно поживила історичну роботу в інтернованих частинах. Зокрема, група старшин і стрільців – ветеранів Легіону УСС – утворила під керівництвом отамана Омеляна Лесняка власну історичну секцію для збору матеріалів і написання історії Легіону 1914–1918 рр. До секції увійшли сотник Б. Білінкевич, четар С. Чумак, колишні активні члени Пресової квартири легіону талановиті малярі Іван Іванець та Юліан Буцманюк [8. 1931. Ч. 6. С. 31]. Завдяки зусиллям історичної секції під керівництвом М. Дольницького, яка визначила написання історій частин і підрозділів УГА пріоритетним напрямом своєї роботи, за короткий час на шпальтах “Українського Скитальця” з’явилася низка оригінальних публікацій. Найбільшу увагу вояків привернули розвідки четаря Я. Колтунюка “Група отамана Леєра”, десятника М. Лящука “3-й курінь 8-ї Самбірської бригади в наступі на Київ”, поручника Г. Нахмана “Передісторія й історія Жидівського куреня 1-го корпусу УГА” тощо. Сотник Р. Земик у розвідці “Дещо про летунство УГА” висвітлив створення першого авіаційного загону в Красне під командуванням сина Івана Франка – Петра Франка – та його бойову діяльність на першому етапі українсько-польської війни. Високим науковим рівнем відзначалася праця генерала А. Кравса “Зав’язок моєї групи”. Колишній командант бойової групи “Хирів” та її засновник на прикладі цього угруповання показав, як із початком війни з окремих загонів формувалися регулярні частини УГА. Згодом генерал написав продовження документального нарису з елементами спогадів про перші бойові дії групи “Хирів”, зокрема про наступ на Перемишль, додав картосхеми [10].

Піднесення рівня воєнно-історичної роботи в середовищі військової еміграції в Чехословаччині в період перебування в таборах інтернованих частин УГА можна виявити в друкованих працях і матеріалах табірної преси, особливо “Українського Скитальця”. З листопада 1922 р. журнал почав виходити у Відні, а що найважливіше – його науковий рівень був дуже високий. Невипадково його наклад перевищив 1000 примірників і розповсюджувався в більше ніж десяти країнах світу, зокрема в Австрії, Німеччині, Канаді і США [8. 1922. Ч. 2. С. 53–54]. Навколо історичної секції та редакції журналу утворився гурт талановитих військових істориків, чиї праці залишили помітний слід в історіографії українських визвольних змагань. Саме тоді розпочався творчий шлях генерала А. Кравса, який на базі перших публікацій у табірному “Українському Скитальці” написав книгу “За українську справу” (Львів, 1937) [11]. Відзначимо також праці фахових військовиків, командирів полків, бригад і корпусів генерала А. Вольфа, полковників М. Кураха, Г. Стефаніва, історика галицької авіації сотника Р. Земика. Їхні публікації відзначає інформативна насиченість. Про визнання авторитету військових істориків з таборів Чехословаччини красномовно свідчить факт, що їхні публікації з’явилися у поважних львівських історико-мемуарних виданнях “Календар Червоної Калини” та “Літопис Червоної Калини”. 1922 р. у “Календарі Червоної Калини” було опубліковано праці Р. Земика, А. Дівнича, згодом цілу низку науково-історичних досліджень О. Думіна (псевдонім – А. Крезуб), історичних розвідок І. Цьокана, Р. Гаванського, І. Іванця, М. Коновальця, П. Миговича, П. Будза (останнього редактора “Українського Скитальця”) й ін. [12. С. 398–431].

Використовуючи всі можливості, керівництво історичної секції на чолі з М. Дольницьким зав’язало стосунки з наявними за кордоном і на Батьківщині центрами української воєнно-історичної науки. Найближчим був празький, де активно діяв колишній командувач УГА, член Ук-

раїнського воєнно-історичного товариства генерал-полковник М. Омелянович-Павленко, відомий працями з історії Української революції, зокрема книжкою “Українсько-польська війна 1918–1919 рр.” [13]. Генерал-полковник із розумінням поставився до пошукової праці галицьких військових істориків у чехословацьких таборах. Щоправда, встановити тісні стосунки з керівництвом Українського воєнно-історичного товариства не вдалося через політичні розбіжності глав урядів ЗУНР і УНР Є. Петрушевича і С. Петлюри відповідно. Ділові й дружні зв’язки було встановлено зі Львовом, де розгорнули після воєнної руйни діяльність галицькі військові історики у різних комісіях НТШ й утворився 1921 р. потужний видавничий центр – кооператив “Червона Калина”. Його очолили колишні вояки Легіону УСС і УГА С. Шухевич, О. Навроцький, І. Тиктор, Л. Лепкий, М. Матчак та інші. Своїм головним завданням вони визначили видання праць з історії визвольної боротьби українського народу, спогадів і матеріалів про бойові дії Легіону УСС і УГА 1914–1920 рр. [12. С. 19]. Така співпраця сприяла підвищенню наукового рівня воєнно-історичних праць і істотно збільшувала виховні можливості публікацій.

Усвідомлюючи, що створювати історії бойових частин і відтворити об’єктивну картину визвольних змагань українських військових формацій ХХ ст. без потужних архівів неможливо, командування таборів, керівництво Культурно-просвітніх гуртків від початку інтернування вживали різних заходів для збирання і збереження документів й матеріалів нещодавніх подій. 14 травня 1921 р. генерал А. Вольф видав спеціальний наказ про збирання історичних матеріалів і формування архівів. Він наголошував, що вкрай необхідно зберегти для майбутніх істориків і нащадків взагалі пам’ять про героїчне минуле. Командант наказував зосереджувати в архівах таборів урядові, військові та історичні документи, звіти, щоденники, спогади, часописи тощо. Крім того, рекомендувалося збирати матеріальні пам’ятки історії для створення військових музеїв [8. 1921. Ч. 8. С. 26].

Важливе значення для формування архівів мали історичні секції. Зокрема, в таборі Ліберці цю роботу розгорнули вже наприкінці 1920 р. Завдяки зусиллям Я. Пастернака там зібрали близько 1000 матеріалів. Невдовзі після ліквідації таборів їхні архіви передали до Музею визвольної боротьби України, який створено у Празі 1925 р. У міжвоєнні роки його фондами користувалися історики українського зарубіжжя, які на підставі архівних документів видали чимало праць з історії Визвольних змагань 1914–1923 рр. Після Другої світової війни 1948 р. архівні документи Музею визвольної боротьби України було вивезено в СРСР, де вони осіли в недоступних для дослідників спецфондах московських і київських архівів [14. С. 187]. Тільки кілька років тому частина з них, зокрема про частини УГА в таборах Чехословаччини, стала доступною в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України.

Наприкінці 1923 р. після ліквідації таборів інтернованих частин УГА і переведення галицьких вояків у статус політемігрантів, діяльність історичної секції М. Дольницького, а також редакції журналу “Український Скиталець” припинилася. Але потужний імпульс воєнно-історичної роботи захопив у її орбіту широкий загал українського вояцтва. А традиції “Українського Скитальця” продовжив воєнно-історичний журнал “Літопис Червоної Калини”, який виходив у 1929–1939 рр. у Львові (як правило, щороку виходило 12 гасел обсягом 24 стор.) [12. С. 296–297].

Висновки. Через поразку національно-визвольних змагань українського народу у 1917–1921 рр. за межами Батьківщини опинився потужний загал військової еміграції УГА, яка прагнула продовжити боротьбу за державність.

У складних умовах бездержавності, коли Україна була пошматована й окупована чужоземними країнами, її народ опинився перед загрозою втрати етнокультурних ознак. Саме на еміграцію випала почесна місія продовжувати духовний поступ нації, розвивати вітчизняну науку і культуру. Боротися за українську державність було вирішено, розгортаючи потужну воєнно-історичну діяльність.

Галицькі старшини і стрільці зробили значний внесок в історіографію національно-визвольних змагань українського народу 1914–1923 рр., заклали підґрунтя для реконструкції бойового шляху УГА, зібрали цінні документи й матеріали про окремих командирів, хроніки інтернування, створили джерельну базу для майбутніх дослідників ЗУНР. Саме до них потрібно зарахувати схвальну оцінку Л. Шанковського: “Українська воєнно-історична наука постала щойно після визвольної війни 1917–1920 рр., і вона розвинулася, дарма що й тоді існували умови бездержавности. Але була в екзилі українська армія, були її старшини, що прагнули створити українську воєнно-історичну науку і, що найважливіше, був великий суспільний інтерес до української воєнно-історичної науки, що його проявляли маси українського населення на західноукраїнських землях і на еміграції” [7. 1970. № 4. С. 71].

Своєю боротьбою за українську державність військова еміграція ЗУНР виконала надзвичайно важливі функції у державно-соборному процесі творення України як незалежної країни. Своім організованим існуванням, активною політичною, науково-історичною й видавничою діяльністю вона проявила себе на міжнародній арені представником могутньої нації, непокірним борцем за вікові прагнення народу до незалежності й соборності.

1. Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. Троцинський. – Київ: Україна, 1994. – 260 с. 2. Історія української еміграції / [гол. ред. Б. Лановик]. – Київ: Знання, 1997. – 520 с. 3. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади й умови передавання(1921–1924) / М. І. Павленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с. 4. Литвин М., Науменко К.. Історія ЗУНР / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Інститут Українознавства НАН України, Олір, 1995. – 368 с. 5. Фуртес О.О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939рр.: дис.на здобуття наук. ступеня к-та іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / О.О. Фуртес. – Львів, 2009. – 220 с. 6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3521. Український військовий табір у Йозефові. 1920 – 1923. 7. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Лев Шанковський // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28) – С. 67–75; 1971 – №1–2 (29–30). – С. 58–69; №3–4 (31–32). – С. 31–32; 1972. – Ч. 3–4 (35–36). – С. 55–71; 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 113–126; 1974 – Ч. 1–3 (41–43). – С. 48–64; 1975 – Ч. 1–2 (45–46). – С. 45–69. 8. Український Скиталець. Ліберці; Йозефів, 1920 – 1923. 9. Карпенко О.Ю. Статус Східної Галичини у міжнародно-правових актах (1918 – 1923) / О.Ю. Карпенко // Вісник Прикарпатського університету. – Серія “Історія”. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – Вип. 1. – С.73 – 87. 10. Кравс Антін. Зав'язок моєї групи. Уривок зі споменів / Антін Кравс // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т.2. – Вінніпег, 1960. – С. 45 – 67. 11. Кравс А. За українську справу: спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / Антін Кравс. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с. 12. Передерій В. Видання “Червоної Калини”. 1922–1939. Історико-бібліографічне дослідження / В. Передерій. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаніка, 2004. – 357 с. 13. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 / М. Омелянович-Павленко. – Прага, 1929. – 72 с. 14. Литвин М., Науменко К.. Історія галицького стрілецтва / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.